

ӘОЖ 37.017

**БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘНІ**

Сейіткерім Альбина Нұрланқызы

albina_seytkerym@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Әлеуметтік ғылымдар факультетінің докторанты, Нұр-
Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми кеңесші – п.ғ.к., профессор Н. Албытова

Құндылықтар әлемі - мәдениет әлемі, адамның рухани әрекетінің саласы, тұлғаның рухани байлығының өлшемін білдіретін оның адамгершілік санасының, басымдылықтарының саласы. Әрбір мәдениеттің өз құндылықтар кешені бар. Құндылықтар адам болмысының әртүрлі формаларына деген қатынасты білдіретін адамзат мәдениеті болып табылады. Құндылықтар - өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адамгершілік насихаттарға, адам өмірінің мәніне деген бағалаушы қатынас.

Құндылықтар дүниетанымның ықпалымен қалыптасады, өйткені адам әрқашан өзінің әлеуметтік тәжірибесі барысында әр алуан көзқарастарды біріктіруге ұмтылады. Біз құндылық бағдарлардың қайта бағаланып жатқан өзгерістер дәуірінде өмір сүріп отырмыз. Құндылықтардың алмасу процесі әдетте ұзаққа созылады. Құндылық бағдарлар, идеалдар жаңа мәнге ие бола отырып, қайта түлеуі мүмкін. Бұл тұрғыдан алғанда мәдениеттің өз нормалар, рәміздер, стандарттар қоры бар. Алайда мұнан адамзаттың рухани тарихында тек бір идеалдар ғана үнемі қайталанып келіп отырады деген ой туындамауы тиіс. Мәдениет,

әрине өркениетті, өйткені ол үнемі белгілі бір құндылықтық бағдарларды өндіріп отырады. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптардың, нормалар мен мағыналардың қызметін өзіне бағындыра отырып, оны реттейді. Құндылықтар адамға қоршаған нақтылықты тануға мүмкіндік беретін мағыналар жүйесін толығымен қайта құрып отырады. Әлемнің барлық алуан түрлілігінің құндылықтық сипаттамаларының бастаулары қайырымдылық, өмір, мән болып табылады.

Құндылық-мағыналық бағдардың ең қарқынды қалыптасу кезеңі жастыққа, атап айтқанда студенттік кезеңге келеді. Студенттік кезеңде жастар достар таңдау, бос уақытты дұрыс пайдалану, өзіне ұнайтын дүниелермен айналысу және де ең басты сұрақ «менің өмірімнің мәні неде?» деген сұрақтарға жауап іздей бастайды. Осыған байланысты осы жас топтың құндылық-мағыналық бағдарлардың қалыптасудың әр түрлі аспектілерін зерттеу неғұрлым қызықты болып табылады.

Құндылық-мағыналық бағдарды В.Франкл, Л.С.Выготский, А.Г.Асмолов, А.Н.Леонтьев, Д.А.Леонтьев, А.А.Бодалев, И.В.Абакумова, В.Е.Чудиновский, Б.С.Братус, Ф.Е.Василюк, С.Л.Рубинштейн, М.Рокич, Д.Узнадзе және басқада ғалымдар зерттеді. Әр түрлі психологиялық мектептер мағыналық және құндылық бағдарлар туралы өзіндік түсінік береді. Жәнеде олар адамның құндылық бағдарлары оның мінез-құлқын анықтайтындығымен сонымен қатар, жеке құрылымның бөлігі екендігімен келіседі. Егер адам қоғамның белгілі бір құндылықтарын қабылдаса, онда ол бұл құндылықтарды өз өмірінің бір бөлігі ретінде қарастырады және оларды ұстанады.

А.А. Бодалев ғылыми еңбектерінде құндылық-мағыналық бағдарды адамның өмірлік бағыты ретінде және негізгі өмірлік құндылығы ретінде қарастырып, өмірдің мәнін адам өміріндегі ең үлкен және маңызды құндылық екенін айтып өткен. Бұл тұрғыда В. Франкл бүкіл адамзат өзінің тарихи дамуы барысында белгілі бір құндылықтарды бастан кешіре отырып, өмірдің мағынасын түсінеді деп тұжырымдайды (В.Франкл, 1997) [1].

М. Рокич жеке тұлғаның құндылықтарын олардың функционалдық мәні бойынша екі негізгі топқа бөлді: терминалды және аспаптық. Сәйкесінше, құндылықтар жеке мақсаттар мен оларға жетудің құралдары ретінде әрекет ететінін айтып өтсе, Маслоу құндылықтарды жеке даму бағытына немесе гомеостазды сақтауға байланысты, жоғары (даму құндылықтары, экзистенциалды құндылықтар) және регрессивті (сақтау құндылықтары) деп бөлді [2,3].

Сонымен қатар, терминалды және аспаптық, жоғары және регрессивті, ішкі және сыртқы құндылықтар жеке дамудың әртүрлі деңгейлеріне немесе кезеңдеріне сәйкес келуі мүмкін. Құндылық-мағыналық бағдарлар жүйесінің неғұрлым қарқынды қалыптасу кезеңі жасөспірім кезең болып табылады. Бұл кезеңде жастардың көпшілігі оқу орындарының студентті атануға аяқ басады. Және олардың алдында маңызды шешім қабылдау - мамандық таңдау міндеті тұрады. Сонымен қатар, өмірді таңдау жағдайында адам ең маңызды, өзекті және жеке маңызды деп санайтын құндылықтарды басшылыққа алады. Қоғам құндылықтардың қалыптасуына үлкен әсер етеді.

Н. Хоу мен У. Страус қазіргі жастардың құндылықтарын ұрпақтар тұрғысынан қарастырады. Қазіргі жастар «Y және Z ұрпақтарына» жатады. «Y ұрпағы» 1984 жылдан 2000 жылға дейінгі кезең, «Z ұрпағы» 2000 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Яғни, 12-14 жастағы бала ұрпақтарда терең құндылықтар қалыптасып жатыр. Осы кезеңде бала онымен болып жатқан оқиғалардың маңыздылығын әлі түсінбейді, өз өміріндегі, отбасылық өміріндегі, сондай-ақ қоғам мен ел өміріндегі кейбір оқиғаларды сыни бағалай алмайды. Бұны қалыптастыруға әлеуметтік оқиғалар (әлеуметтік, саяси, экономикалық және т.б.) әсер етеді, осы кезеңде отбасылық тәрбие мен білім беру мекемелерінің рөлі орасан зор.

«Z ұрпағына» қатысты көптеген болжамдар бар, бірақ әлі көп ақпарат жоқ. Қазіргі қазақстандық жастар - әлеуметтік, саяси, экономикалық салалардағы жаһандық өзгерістердің әсерінен ХХІ ғасырдағы қоғамның өмір сүру салтын ғана емес, адамгершілік екпіндері мен құндылықтарын да өзгерткен ұрпақ.

Бүгінде жоғары оқу орындарында оқитын жастарды жас және мазмұндық сипаттамалары бойынша «Z ұрпағына», «интернет-ұрпаққа», «цифрлық адамдарға» жатқызу әдетке сай, олар үшін әлеуметтік-мәдени дамудың маңызды көздерінің бірі Интернет желісінің ақпараттық-коммуникациялық ресурстары болып табылады [4].

Зерттеушілер «Z ұрпағының» мынадай ерекшеліктерін атап өтеді: ойлаудың клиптілігі, сананың фрагменттелуі, қызметтің бір түрінен екіншісіне жылдам қосылу қабілеті, көп міндеттілік жағдайында әрекет ете білу, ұтқырлық, тұрақты тұрғылықты мекен-жайға және әлеуметтік ортаға байланыссыздық, тұлғааралық коммуникациялардың виртуалды сипаты, өйткені қарым-қатынас әлеуметтік желілерде өтеді. «Z ұрпағы» өкілдерінің құндылықтық-мағыналық бағдарлар жүйесін қалыптастыруға әлеуметтік-демографиялық және этномәдени детерминанттар әсер етеді деп есептеу әдетте қабылданады [5].

«Y ұрпағы» «желілік буын» көбірек зерттелген. Ұялы телефондар мен интернет-бұл олардың әдеттегі шындығы. Бұл ұрпақтың көпшілігі «желіде тұрады» яғни, желі арқылы жұмыс істейді, сөйлеседі және көңіл көтереді. Бұл топтың құндылықтар жүйесі жауапкершілік, азаматтық парыз және мораль сияқты ұғымдарды қамтиды. Сондай-ақ бұл ұрпақтың теріс көріністерге бағыну қабілеті, сыни емес ойлау, үстіртін пайымдауларға бейім келеді. Олар бәрін біртіндеп білуге тырысады, бұл оларды басқаруға мүмкіндік береді. Бұл ұрпақ сырттан теріс әсерге, террористік және экстремистік көзқарастарға (тәртіпсіздіктерге қатысудың жоғары деңгейі) көбірек ұшырайды, өйткені олар тез нәтижеге ұмтылғысы келеді, мәселенің мәнін терең білгісі келмейді. Олар үшін таңдау жасау мүмкіндігі, жеке тәуелсіздік, ішкі жайлылық өте маңызды. Сондай-ақ салауатты өмір салтын ұстану-бұл ұрпақтың бірден-бір ерекшелігі [6].

Т.В.Слотинаның өмірдің мәні тұжырымдамасында адамның негізін құрайтын құндылықтар мен қажеттіліктер екенін көрсетеді. Өмірдің мәні ұғымы өмірдің мақсатын, процесін және нәтижесін жалпылама түсінуді қамтитынын атап өтті.

А.Г.Асмолов жеке мағынаны жеке тұлға мен сыртқы әлем арасындағы қатынастардың барлық спектрінің санасында интерьерлеу нәтижесінде қарастырады. Сондай-ақ белгілі бір әрекеттерді белгілі бір жолмен жасаудың интраперсональды мәнін «мағыналық қатынас» екенін атап өтсе, И. В. Абакумова мағынаны «субъектінің өміріндегі объектінің (құбылыстың) орны анықтайтын субъект пен объект немесе шындық құбылысы арасындағы қатынас» деп анықтай келе, өмірлік маңызы бар стратегияның келесі анықтамасын ұсынады. Өмірлік мәні бар стратегия - бұл онтогенез процесінде психикалық тәжірибе негізінде қалыптасқан, объективті шындықпен қарым-қатынаста субъектінің белсенділігін оңтайландыруға немесе азайтуға мүмкіндік беретін және мақсатқа, процеске және нәтижеге, сондай-ақ өмірге және өзіне қатысты көрінетін жеке тұлғаның жеке мағыналарының тұрақты жүйесі деді [7].

И.В.Абакумова құндылық-мағыналық бағдарды қалыптастырудың тұжырымдамалық интеграцияланған моделін жасап, оған мағынаны зерттеудің барлық салаларына тән ең жалпыланған компоненттер мен заңдылықтар кіретінін айтып өтті. Оқу процесінде білім алушылардың құндылық мағынасын қалыптастыру мәселесі А.Г. Асмоловтың («Семантикалық педагогика»), А. Белоусованың («Білім алушылардың бірлескен ойлау әрекетін ұйымдастыру») еңбектерінде зерттелді [8,9].

Адам мағыналық құндылықтарды жоғалтуы мүмкін (экзистенциалды вакуум). Бұл мәселе туралы В.Франкл адамда өмірлік мағынаның болмауы экзистенциалды вакуум деп атайтын жағдайды тудырады деді. Экзистенциалды вакуум-қазіргі жастар арасында кең таралған құбылыс. Бос уақыттың артық болуы, күш жұмсамай қажеттіліктерді қанағаттандыру, ойын - сауықтың болуы, жұмыс істегісі келмеуі, қанықтылық-бұл құндылық-мағыналық бағдардың қалыптасуына кедергі келтіретін тізімдер.

Тұлғаның құндылық-мағыналық бағдары білім беру немесе кәсіби қызмет процесінде қалыптасады, өзгереді және көрінеді. Қазіргі білім берудің объективті қарама-қайшылықтары бізге білім берудегі құндылық-мағыналық тәсілге жүгінуге мүмкіндік береді. Студенттердің құндылық-мағыналық бағдарын тиімді қалыптастыру, бірқатар әлеуметтік-педагогикалық

жағдайларды жүзеге асырумен қамтамасыз етіледі. А. В. Петровский және психологиядағы бірқатар басқа ғалымдар, жағдайларды белгілі бір психикалық құбылыстың дамуына әсер ететін сыртқы және ішкі орта құбылыстарының жиынтығы ретінде қарастырылады және бұл құбылыс жеке адамның іс-әрекетімен делдал болады деген.

Студенттердің құндылық-мағыналық бағдар жүйесін қалыптастыру процесінің динамикасын анықтайтын педагогикалық шарттардың бірі- білім беру және кәсіби қызмет шарты. Оқу-кәсіби қызметтің құрылымында оны жүзеге асырудың компоненттері келесідей құндылықтармен ерекшеленеді: студенттердің жеке құндылықтары, кәсіби қызметтің құндылықтары және университеттің білім беру кеңістігінің құндылықтары. Бұл құндылықтар өзара тәуелді және білім беру мен кәсіби қызметтің тиімділігі осы компоненттердің әрқайсысының қалыптасуына байланысты.

Психологиялық-педагогикалық жағдайларды қалыптастыруда білім берушінің тұлғасы, көзқарас табу, студенттермен байланыс орнату маңызды рөл атқарады. Студенттер шынайылық, көшбасшылық, жанашырлық, ұстамдылық, жауапкершілік, мейірімділік, мейірімділік және т. б. сияқты қасиеттерге ие педагогтармен байланыс орнатуды жөн көреді.

«Кәсіби білім берудегі құндылық-мағыналық» тәсілдің рөлі кем дегенде екі функциядан тұрады. Біріншіден, болашақтың бейнесін, жеке даму перспективаларын құру. Екіншіден, болашақ кәсіби қызметті бағалаудың адамгершілік жүйесін қалыптастыру және құру"[10].

Оқытудың мотивациялық және процедуралық компоненті қайта қарауды және қайта қарастыруды қажет етеді. Бұл «білім беру процесін басқа белсенді субъектілермен өзара әрекеттесу процесінде өмірлік құндылықтар жүйесі арқылы қалыптасатын мағыналық біліммен толықтырылатын» қолданыстағы және жаңа оқыту әдістері мен технологияларына қатысты.

Қажетті педагогикалық шарттардың жиынтығына мыналар кіреді: оқытушылардың құндылық бағдары, студенттермен жеке жұмыс, өзін-өзі тану мен өзін-өзі анықтауды іздеуге ынталандыру, студенттерде құндылық қатынасын қалыптастыруға оң көзқарас (Узнадзе, И.В. Абакумова), рефлексия қабілеті, студенттердің субъективті тәжірибесіне сүйену, таңдау еркіндігі мен тұлғааралық қарым-қатынасты қамтамасыз ету, жобалық қызметке белсенді қатысу.

Осылайша, құндылық-мағыналық бағдарлар жүйесінің ең қарқынды қалыптасу кезеңі- бұл тұлғаның құндылық-мағыналық бағдарын қалыптастырудың барлық үш механизмінің әсерімен сипатталатын жастар кезеңдері. Осы кезеңде болашақ қызмет түрінің негіздері қаланады, жеке және кәсіби өзін-өзі анықтау процесі жүреді. Университетте оқу кезеңін кәсіби қызмет субъектісімен сәйкестендірумен байланысты адам өміріндегі ерекше өмірлік кезең ретінде анықтауға болады. Өмірдің мәні – «өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі жүзеге асыруға бағытталған, қоғамдық өмірдің барлық саласында сәтті және нәтижелі, әртүрлі өмірлік жағдайларда тез және тиімді әрекет ете алатын, өзгеретін өмір жағдайларына бейімделе алатын және оларды шығармашылықпен өзгерте алатын» жеке жетілуді қалыптастыру үшін үлкен маңызы бар маңызды дүниетанымдық тұжырымдамалардың бірі [11].

Студенттік кезең маңызды кәсіби және жеке бағдарларды алуда тиісті тәжірибенің жоқтығымен, көзқарастардың тұрақсыздығымен және өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігімен қиындайды. Осыған байланысты кәсібилендіру, теориялық білімді жинақтау, практикалық дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыру, сондай-ақ үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыратын жеке мағыналар мен құндылықтарды жаңарту сияқты әр кезеңдегі оқу процесіне ықпал ететін әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар жасау қажет. Білім беру және кәсіби қызмет өзін-өзі дамытуға ықпал етеді, студенттердің өзін-өзі жүзеге асыруы, құндылықтар мен өмірлік бағдарларды қалыптастыру кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруды анықтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. В.Франкл «Өмірден мән іздеген жан» Mазmundama баспасы, Алматы 2020 жыл
2. М. Рокич «Еркін баспасөз» 5, 20-28 (1973)

3. А. Маслоу «болмыс психологиясы» (Уайли, 1998)
4. Яницкий М.С., Серый А.В., Браун О.А. Система ценностных ориентаций «поколения Z»: социальные, культурные и демографические детерминанты // Сибирский психологический журнал. - 2019. - № 72. - С. 46–67.
5. Мерзлякова С.В., Голубева М.Г., Бибарсова Н.В. Динамика ценностных ориентаций юношей и девушек в процессе обучения в вузе // Общество: социология, психология, педагогика. – 2020. - №6. - С.103-110.
6. О. Ф. Николенко «Оқыту психологиясы» 9, 72-83 (2017)
7. Л. Т. Кагермазова, И. В. Абакумова, З. В. Масаева «Өмір мағынасының психологиялық мәселелері» 137-141 (2019)
8. А. К. Белоусова «Оқыту психологиясы» 9, 4-14 (2015)
9. А. К. Белоусова «Бірлескен ойлау қызметінің өзін-өзі ұйымдастыруы» (р-н-Д, РМПУ, 2002) Е3S веб-конференциясы 175, 15029 (2020)
10. Н. Г. Милованова, И. Г. Пчелинцева, А.В. Чумакова «Педагогикалық журнал» 7(6), 194-201 (2017)
11. Ю. Рашупкина, О. Николенко «Конференция материалдары бар технологиялар, білім беру және даму жөніндегі 11-ші халықаралық конференция, 6300-6303 (IATED Academy, 2017)